

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ג

עורכים:

יחיאל זלינגר • אורי ישי

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשע"ט (2019)

תוכן העניינים

5	בפתח הקובץ
7	הקדמה
9	רועי פורת, דוד עמית, עמוס פרומקין, מיקה אולמן ובוועז לנגפורד מערות ואדי חריטון - נחל תקוע
33	רפאל לואיס ושמעון גיבסון לחשוב מחוץ לקופסה: חלקות קופסה, ספלולים, טרסות וראשית הבוסתנאות בהרי יהודה
47	דניאל עין-מור, בנימין סטורצ'ן, דנית לוי ואנט לנדס-נגר חידושים בתמונה היישובית לאורך הדרך אמאוס- קריית יערים-ירושלים
73	רחל בר נתן ואורית פלג-ברקת פאר מלכים: ארמונות החורף ביריחו והשושלת החשמונאית
93	אשר גרוסברג מקוואות הרודיון
135	עזריאל יחזקאל, בנימין טרופר, בוועז לנגפורד, רועי פורת ועמוס פרומקין מערכת המים הקדומה בעין פעור
153	יוחנן בן יעקב "שאלת הבחורה": שורשיו של אתוס החברה המשותפת והצנועה בקבוצת אברהם ובכפר עציון
181	שוקי שריר תודעת השואה והשפעתה במלחמת הקוממיות: גוש עציון כמקרה בוחן
203	בנימין טרופר דילמות הלכתיות במצור על גוש עציון במלחמת העצמאות
227	יוסי שפנייר בית המרגוע במשואות יצחק בשנים תש"ו-תש"ז (1946-1947): היבטים תרבותיים וחברתיים

239	התהוות יישובי פרוזדור ירושלים לנוכח אתגרי הביטחון: 1948-1951	נדב פרנקל
265	חידושים בשדה הקרסט של אגן עפרה: שדה הקרסט המוכלל הדרומי בלבנט	בועז לנגפורד, עמוס פרומקין, אליהו ולדמן, שמש יערן, ולדמיר בוסלוב ויורי ליסוביץ'
281	האב ארנסט שמיץ: כוהן דת וזואולוג בארץ הקודש	יוסי לשם, חיים גורן וחנה עמית
293	קיננון, תנועה ונדידה של עופות דורסים גדולים בשפלת יהודה	גלעד פרידמן, יוסי לשם, גיל בורר, קריסטל מקליין, אבי בר-מסדה, בעז שחם, ליאור כרם ועדו יצחקי
301		רשימת משתתפים

התהוות יישובי פרוזדור ירושלים לנוכח אתגרי הביטחון: 1948–1951

נדב פרנקל

מבוא

עם סיומה של מלחמת העצמאות החלה מדינת ישראל ליישב באינטנסיביות שטחים רבים שנפלו בחלקה בעקבות המלחמה. הדגש ניתן על התיישבות כפרית, הרחק מאזורי הליבה ההתיישבותיים שבמישור החוף, כדי לאפשר את פיזור של האוכלוסייה וכדי להשתלט בפועל על שטחים רבים שהנוכחות היהודית בהם הייתה דלילה ביותר עד למלחמה. גורם נוסף היה הרצון לקבע את הצלחות מלחמת העצמאות, קרי: השתלטות מדינת ישראל על שטחים מחוץ לגבולות המדינה היהודית על פי החלטת החלוקה של 1947. בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל קמו מעל 400 יישובים חקלאיים, רובם מושבים ומיעוטם קיבוצים ומושבים שיתופיים (גולן 1997: 101). השנים 1948–1951 היו שנות השיא של ה'מתקפה ההתיישבותית' והוקמו בהן כ־300 יישובים: כ־50 יישובים בשנת 1948, החל מהקמתו של ברור חיל באפריל של אותה השנה; 135 יישובים בשנת 1949, שהייתה שנת השיא מבחינת מספר היישובים; 115 יישובים בשנת 1950 ו־40 יישובים בשנת 1951, אז החלה ה'מתקפה ההתיישבותית' לדעוך (פיקאר 2011: 114).¹ ארנון גולן, אבי פיקאר וחוקרים נוספים הצביעו על התהליך לפיו את מרבית היישובים לא הקימו בני הארץ, שהיו נטועים עמוק בתוך האתוס ההתיישבותי, אלא דווקא העולים מחו"ל – בני העלייה ההמונית שהגיעו לארץ תוך כדי המלחמה ומיד לאחריה, שלעיתים נשלחו ללא ידיעתם או הסכמתם ליישב את אזורי הספר של המדינה הצעירה. כשני שלישים מן היישובים שהוקמו בשלוש השנים הראשונות לקיומה של המדינה הוקמו על ידי עולים (פיקאר 2011: 119).

מבוא ביתר בראשיתה. באדיבות ישמעאל בן יאיר ממבוא ביתר

שני ממשקים עיקריים קושרים בין התיישבות זו ובין ענייני ביטחון. הראשון הוא מהותה של התיישבות הספר כהתיישבות ביטחונית – אם מהבחינה הצבאית, ההתיישבות כעוצרת כוחות פלישה לפי הדגם שהתווה במלחמת העצמאות, ואם מהבחינה המדינית – ההתיישבות כקובעת בפועל את גבולותיה של המדינה, מיתוס שהורתו בימי המאבק על תל חי. ממשק נוסף היה בהתמודדותם של היישובים הצעירים

עם ההסתננות הערבית שהגיעה מבעד לגבולותיה הפרוצים של המדינה החדשה. עד למבצע קדש הייתה ההסתננות בעיה אקוטית באשר לאותם יישובים ומתיישבים, וזרועות הביטחון של המדינה הצעירה ניסו להתמודד עם הבעיה במגוון אמצעים, מגננים והתקפיים. בשני העשורים האחרונים התקיים עיסוק אינטנסיבי במחקר בתהליכים אלו, הן מהבחינה ההתיישבותית והקשריה הביטחוניים (גולן 2001; שירן 1998; שטיפטל 1992; דרורי 2000) והן מהבחינה הצבאית – ההתמודדות עם ההסתננות (מוריס 2003; טל 1998; דרוק 2017). המחקרים נגעו ברמה הארצית, ומחקרים פרטניים יותר על אזורים גיאוגרפיים מצומצמים טרם נעשו. במאמר שלפניכם נסקור את התהליכים ההתיישבותיים והביטחוניים בפרוזדור ירושלים. סיפור ההתיישבות בפרוזדור מרתק במיוחד, כיוון שההתיישבות היהודית בו עד המלחמה הייתה מועטה ביותר וכיוון שרבים מהתהליכים שנסקרו לעיל התרחשו בו בצורה אינטנסיבית: תנועות ההתיישבות הוותיקות בחרו להקים יישובים בעמקים ולא באזורי ההר, ולכן רובם המכריע של המתיישבים היו עולים חדשים; בנוסף – מרבית השטח הנתון לעיבוד היה שייך לתחומם של כפרים ערביים ששכנו במקום עד למלחמה, והגופים המיישבים הישראלים התמודדו עם הצורך להעביר את הקרקעות לחזקתם; מבחינת ההקשר הביטחוני, הימצאותו של הפרוזדור בסמוך לשטחה של מדינת ירדן, שתחמה אותה משלושה כיוונים גיאוגרפיים בקרוב, גרמה לכך שתופעת ההסתננות הייתה אינטנסיבית ביותר בפרוזדור, והמתיישבים החדשים והוותיקים גם יחד היו חסרי אונים מול עצמתה של התופעה.²

במסגרת המאמר נדון בהתפתחותה של ההתיישבות הכפרית היהודית בפרוזדור בשנים 1948–1951, שנים בהן תוכנן ובוצע מפעל ההתיישבות המסיבי בחבל ארץ זה. המאמר יתייחס להתיישבות היהודית הכפרית, ואשר על כן לא נתייחס להתפתחותה העירונית של ירושלים בשנים הנסקרות, ללידתה של העיר במערב הפרוזדור – בית שמש, ולהתיישבות הערבית במרחב. מוקד המאמר יהיה ההתרחשות ההתיישבותית-ביטחונית, ואשר על כן נמעיט בהתייחסות לפנים החברתיים והעדתיים, אשר ראויים למחקר נפרד.

תיחום הפרוזדור והיווצרותו במהלך מלחמת העצמאות

הפרוזדור איננו בהכרח יחידה גיאוגרפית מתוחמת, אלא הוא מהווה את פיסת השליטה הישראלית בהרי יהודה בתום מלחמת העצמאות, שהייתה כלואה בין הר חברון בדרום ובין הר בית אל בצפון (אפרת 1967: 7–8). ככל שידיעתי משגת, הראשון שהשתמש במונח 'פרוזדור ירושלים' היה יוסף ויץ, מראשי קק"ל, במאי 1948 (ויץ תשכ"ה: ג, 281).

במאמר זה נשתמש בתיחום הפרוזדור כפי שהוגדר על ידי הגיאוגרף אלישע אפרת. בצפון: משכונת סנהדריה ועד מובלעת לטרון, דרך מי נפתוח (ליפתא), מעלה החמישה, בית נובא, שער הגיא ועד למובלעת לטרון על פי קווי שביתת הנשק. בדרום: מרמת רחל אל כביש חברון בית גוברין דרך וולג'ה, בתיר, קאבו וואדי פוכין על פי קווי שביתת הנשק. במזרח – קו הפרדת הכוחות העובר בתוך ירושלים, על פי הסכם דיין-עבדאללה טל. הגבול המערבי הוא הבעייתי יותר: מבחינת הגבול הפיזי ראוי לתחום את הפרוזדור באשדות המערביים של ההר (עמקי התלם), אך במסגרת הדיון נכליל גם חלק מהגוש האאוקני במזרח השפלה הגבוהה, כ-4–5 ק"מ ממערב לרצועת ההרים (אפרת 1967: 3–10; מרקוס

על פי ההערכות גרו בתחומי הפרודור ערב המלחמה כ־30,000 תושבים ערביים בכ־40 כפרים (ה' ויצמן אל לוי אשכול, אינפורמציה על פרודור ירושלים, 15.12.1949, S15\ 9585, ארכיון ציוני מרכזי, להלן אצ"מ).⁴

הפרודור נוצר בהדרגה, במהלך מלחמת העצמאות. בתום השלב הראשון של המלחמה, שלב הלוחמה הביניים־קהילתי, נותר החיבור שבין ירושלים למישור החוף כשטח מצומצם מדרום ומצפון לכביש ירושלים־תל אביב. עם התמשכות הלחימה הרחיבה ישראל את הפרודור דרומה במספר שלבים. ביולי 1948, במהלך קרבות עשרת הימים, הורחב הפרודור עד לנחל שורק ומסילת הברזל (מוריס 2010: 321). באוקטובר של אותה השנה, במסגרת מבצע 'ההר', יזמה ישראל הרחבה של הפרודור דרומה משם – לכיוון בית נטיף, ומזרחה – עם כיבוש אזור המזלג'. כוחות צה"ל הגיעו עד לכפר חוסאן שלמרגלות הר חברון בפעולת הכיבוש האחרונה שהתרחשה בסביבות ירושלים (פרנקל 2019: 95–128). ניסיונותיה של ישראל להרחיב את הפרודור כלפי צפון לא צלחו בעקבות הכישלונות הצבאיים בגזרת לטרון.

ההקשר ההתיישבותי: ההתיישבות היהודית בסביבות ירושלים עד לתום מלחמת העצמאות

ההתיישבות הציונית בשטח הפרודור בפרט ובהר המרכזי בכלל בעשורים שטרם מלחמת העצמאות הייתה דלה יחסית. החוקרים תולים את ההסתייגות הציונית כלפי ההתיישבות בהר המרכזי במיעוט שטחי הקרקעות המוצעות לרכישה ובשוני בין דגם החקלאות בעמקים שאומץ על ידי התנועה הציונית לבין חקלאות ההר (שילה 1986: 41–52; בן אריה תשמ"ב: 85–96; ביגר ושטנר 2011: 69–70; פז תשמ"ט). הוגים בני התקופה תלו את מיעוט ההתיישבות בהר בכלל ובפרודור בפרט דווקא ברצון המוסדות הציוניים לרכז את ההתיישבות בתחום מוגדר כדי להיבדל מהאוכלוסייה הערבית ולייצר אפשרות להקמת ישות מדינית נפרדת (גלילי 1949: 99–113). אמנם נשמעו ביקורות מקרב ההנהגה הציונית על מיעוט ההתיישבות בהר, אך עד לראשית שנות ה־40 לא חל שינוי במדיניות זו.⁵ בראשית שנות ה־40 החלה להשתנות מדיניות הגופים המיישבים ובעיקר קק"ל לגבי רכישת אדמות בהר, בין השאר בתגובה לחוקי הקרקעות של ממשלת המנדט והחשש מאובדן האחיזה בשטח שסביב לירושלים. כך למשל כתב הרב ברלין בעת דיון בדירקטוריון קק"ל שעסק ברכישת קרקע בסביבות נבי־סמואל:

כאן צריך לדון מנקודת השקפה כוללת. בעבר חטאנו כלפי ירושלים ובנותיה... לא עשינו את הדבר במידה מספיקה – מתוך חשבונות שהיו אולי צודקים בשעתם. אבל יש זמן שהחשבונות שכרם מבחינה כלכלית יוצא בהפסדם מבחינה לאומית מדינית (ישיבת דירקטוריון הקק"ל, 24.3.1942, אצ"מ).

התנופה ההתיישבותית המחודשת הסתכמה ברכישת 8,500 דונם בהר חברון ובהקמת ארבעת קיבוצי גוש עציון, וכן בהקמת נווה אילן הסמוכה לדרך ירושלים תל אביב (כץ 1992: 63–64; אורן 1986: 180). אולם מסתבר כי השינוי בתפיסת ההתיישבות היה בבחינת מועט מדי ומאוחר מדי: עם ראשית עבודתה של ועדת אונסקו"פ מטעם האו"ם נקבע כי השטח ההררי שסביב לירושלים, ובכלל זה השטח העתידי של הפרודור, יהיו חלק מן המדינה

הערבית העתידית, בין השאר עקב מיעוט ההתיישבות היהודית באזור. בחודשים ינואר-מאי 1948 נאלצו היישובים היהודיים שסביב לירושלים להתמודד עם מתקפות של כוחות בלתי סדירים וכן עם כוחות של הלגיון הערבי. בשלב זה נכבשו יישובי גוש עציון שמדרום לעיר, ופנו עטרות ונווה יעקב שמצפון לעיר, בית הערבה ומפעל האשלג שממזרח אליה והרטוב וכפר אוריה שמדרום-מערב לירושלים. בקיץ 1948, עם כניסתה של ההפוגה השנייה לתוקפה, נשארו בשטחם של הרי ירושלים חמישה יישובים יהודיים. ארבעה מהם שכנו על הכביש הראשי מירושלים לתל אביב: מוצא, נווה אילן, קריית ענבים ומעלה החמישה. קיבוץ אחד, רמת רחל, שכן בסמוך לשטח העירוני של ירושלים מדרום (לוי 1986: 73-138). גם מצבם של היישובים ששרדו את הקרבות לא היה שפיר, והמתיישבים ליקקו את פצעי הקרבות. כך לדוגמה, מחסן המצרכים של מעלה החמישה נשרף כולו, והתצרוכת של קריית ענבים התחלקה גם למעלה החמישה. חברי הקיבוצים הועסקו רובם ככולם בשמירה ובהגנה על היישובים (פרנק אל חורין, מצב המשקים קריית ענבים, מעלה החמישה ונווה אילן, 20.6.1948, S15\ 9585, אצ"מ).

ניצנים ראשונים של פריחה התיישבותית בפרוזדור החלו באוגוסט 1948, אז חזרו ליישוב הנטוש מוצא עלית שמונה משפחות, וניסו לפתוח בפעולות שיקום של היישוב שנפגע קשות בעת המלחמה. המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית העלתה הצעות אחדות כדי לעבות את ההתיישבות במקום: פתיחה מחדש של מפעל 'אבן וסיד' בקסטל, יישוב הבתים הנטושים של מוצא עלית בעולים חדשים והקמת שני יישובים חדשים: על הקסטל וברכס קאלוניה (קצין מחוז ירושלים אל המחלקה להתיישבות, רשימה על מוצא עלית, 16.11.1948, S15\ 9585, אצ"מ; רענן ויץ אל בובריצקי וצבי מאיר, מוצא עלית, 23.12.1948, שם; א' בובריצקי, הערות לתזכירו של קצין מחוז ירושלים על מוצא עלית, ללא תאריך, שם).

התוכניות לפריצה התיישבותית במלחמה ומיד לאחריה: התכנון הכפול

מאז ראשית המרד הערבי בשנת 1936 ראתה ההנהגה הציונית בהתיישבות כלי אסטרטגי במאבק על כיבוש הארץ (שירן 1997: 14). ראשית מלחמת העצמאות קטעה את רצף התכנון ההתיישבותי במוסדות היישוב⁶, אך עם הפעלתה של תוכנית ד' באפריל 1948 וההשתלטות על שטחים ערביים ניכרים, הן בשטח המיועד למדינה היהודית והן בשטח המיועד למדינה הערבית, החלו המוסדות לתכנן התיישבות יהודית רחבת היקף באזורים אלו. תוכניות ראשונות עובדו על ידי קק"ל והמחלקה להתיישבות של הסוכנות, ובראשית מאי, בשעה שתוכניות אלו הגיעו לפסים מעשיים, הוצעו גם שתי נקודות התיישבות בפרוזדור ירושלים, שטח שאמנם יועד להיות במדינה הערבית, אך כדבריו של יוסף ויץ: "כיוון שהחלוקה לא נתגשמה כרצון האו"ם אלא על ידי מלחמתנו, נוכיח שירושלים הבין-לאומית זקוקה לפרוזדור, כדי שלא תובא שוב במצור" (ויץ תשכ"ה: ג, 281). ויץ המחיש את התפיסה שלפיה עם סיומה של המלחמה נדרש שינוי תפיסתי אצל הגופים המיישבים. לחץ בין-לאומי כבד הופעל על ישראל כדי שתחזור לגבולות החלוקה, וכדי לקבוע עובדות בשטח היה צריך ליישב את האזורים הנכבשים באינטנסיביות. לא היה מנוס מהתיישבות נרחבת בנגב ובאזורי ההרים: בפרוזדור ירושלים ובגליל המערבי.

מבוא ביתר בראשיתה. באדיבות ישמעאל בן יאיר ממבוא ביתר

תכנון ההתיישבות הארצי נעשה באותה העת ברמה כפולה. בד בבד עם תכנון ההתיישבות על ידי המוסדות המיישבים, קרי – המחלקה להתיישבות של הסוכנות וקק"ל, נקבע גם מערך תכנון אסטרטגי שנשלט על ידי ההגנה ומאוחר יותר על ידי צה"ל. מישאל שחם ('עזריה') מונה לקצין ההתיישבות של ההגנה בחורף 1948, ומתפקידו היה להוציא תוכניות התיישבות שיתחשבו בפן הצבאי-אסטרטגי. בנוגע לתוכנית ההתיישבות, הנחתו הייתה ש"יש לקבוע עובדות בשטח, שכל פתרון מדיני בעתיד לא יוכל להתעלם ממצאותן", וכדי לערער על גבולות החלוקה יש להתיישב אף בשטחים המיועדים למדינה הערבית שנכבשו במסגרת תוכנית ד' (שטיפטל 1992: 8).

תוכנית ההתיישבות הראשונה של שחם שעובדה על ידי אג"ם בהגנה נקראה: 'להרחבת גבולותינו והקמת נקודות כיבוש'. על פי הצעה, במרכז הארץ – בתוך שטח המדינה הערבית, אמור לקום גוש התיישבותי גדול שיחבר בין אזור רמלה-לוד וירושלים, ישלוח על דרך תל אביב-ירושלים ועל הכביש מירושלים לדרום העובר ליד הרטוב. היישובים החדשים אמורים לקום במרחב שבין היישובים בן שמן, גזר, כפר אוריה והרטוב ממערב, ובין נווה אילן, קריית ענבים, מעלה החמישה ומוצא ממזרח. גוש נוסף אמור לקום באזור בית ג'וברין – הרטוב, גלאון וכפר מנחם, ומטרתו היא לקבוע את גבול המדינה היהודית בשיפולים המערביים של הר חברון, ולשמור על כביש הרטוב-בית ג'וברין, שימש ככביש ליישובי הנגב. סך הכול בפרודור ירושלים אמורים היו לקום לפי התוכנית כתריסר יישובים. גושים נוספים אמורים היו לקום לפי התוכנית בצפון הארץ, בין השאר בגליל המערבי ובגלובע (תוכנית מטכ"ל אג"ם, מטכ"ל אג"ם, 11.5.1948, 80 פפ 25, הארכיון לתולדות ההגנה; שטיפטל 1992: 9).

תוכניות אלו לא הבשילו לכדי מעשה. ראשית מפני שלא היה בנמצא כוח אדם רב לעליות על הקרקע, מכיוון שהמלחמה עוד התמשכה וגרעיני ההתיישבות של הפלמ"ח גויסו. שנית, המוסדות חששו מהעברה מסיבית של קרקעות ערביות לבעלות יהודית, הן מפני תגובתו של האו"ם והן מפני טעמים פוליטיים פנימיים. למרות זאת, תוכניות ההתיישבות של אפריל ומאי הובילו לשינוי תפיסתי, ובקיץ של אותה השנה המשיכו לעלות על הפרק תוכניות התיישבות נרחבות, כשההתיישבות בפרוזדור היוותה את אחד המוקדים בתוכניות אלו (גולן 1997: 86-88). לצדם של המוסדות המיישבים פעל בצה"ל קצין ההתיישבות הראשון – סא"ל יהושע ('אייזיק') אשל שהיה כפוף לאג"ם. אשל הוציא תוכנית שלפיה מגמת ההתיישבות תהיה כ"יצירת קו רציף של יישובים עבריים על הגבולות", וטען שמטרת ההתיישבות היא לבסס את האחיזה באזורים שנכבשו זה מכבר. הוא צייר על מפתה של המדינה שבעה קווים, שמטרתם הייתה לסגור את הגבולות מהצפון ועד לצפון הנגב. קו ו' נמתח בצפון הפרוזדור, מלוד ורמלה ועד ללטרון, וקו ז' נמתח מירושלים אל כפר מנחם וגלאון דרך דרום הפרוזדור (שטיפטל 1992: 11-13). תוכנית נוספת שהוציא אשל יחד עם המוסדות המיישבים באוגוסט 1948 קבעה באישור בן גוריון אזורים בעדיפות ראשונה להתיישבות. השטח הגדול ביותר בתוכנית זו היה בפרוזדור (גולן 2001: 215; מפה 10). גם תוכניתו של אשל לא הביאה לכדי מעשה התיישבות בפועל, לפחות לא בפרוזדור.

לעיתים קרובות גרם ה'תכנון הכפול' של ההתיישבות לוויכוחים בין הגורמים המיישבים לבין קצין ההתיישבות. ויכוח אחד התגלע בנושא אישור יישובים על ידי קצין ההתיישבות. על פי נוהל העבודה המשותף, העלאת יישוב חייבה אישור של קצין ההתיישבות למיקומו של היישוב, וכך נעשה למשל בעת יישובים ברכס ג'ורה שבפרוזדור, אז אושר מיקומם של ג'ורה (אורה) ו'רולג'ה (עמינדב), ואילו מיקום העלייה בסטף שונה (קצין ההתיישבות אל המחלקה הטכנית, מיקום יישובים, 10.6.1950, 88 / 11 / 1951, ארכיון צה"ל, להלן א"צ). לא תמיד פעלה המחלקה להתיישבות לפי נוהל זה, ואשל, קצין ההתיישבות, נאלץ להזהירה שצה"ל "ימנע בכוח עליות פרועות" וכן ימנע הגנה ונשק מנקודות אלו (אשל אל הסוכנות היהודית, עליות קליטה, 2.5.1949, 6 / 580 / 1950, א"צ).

במקרה אחר נזף מחליפו של אשל בתפקיד – דוד רשף, ברענן ויץ, מנכ"ל המחלקה להתיישבות, על כך שתוכניות מסודרות להעלאת יישובים אל הקרקע לא מגיעות לצבא, וכך לקצין ההתיישבות אין אפשרות לקבוע את מיקומם המדויק. רשף הבהיר כי: "ההתיישבות החקלאית מהווה כיום את אחד מגורמי הביטחון החשובים ביותר של המדינה, ולכן התיאום בין הגופים המיישבים לענף ההתיישבות בצבא מהותי כל כך כדי להבטיח את הביטחון הכללי במדינה, ולא רק את ביטחונם של העולים אל הקרקע" (דוד רשף אל רענן ויץ, ההתיישבות החקלאית וענייני ביטחון, 6.5.1951, S15\ 9786, א"צ"מ).

באופן דומה, קצין ההתיישבות קבע כללים ברורים מאוד בהם כל יישוב חקלאי צריך לעמוד מבחינה ביטחונית, בהתאם לתפיסה שהיישובים מבטיחים את ביטחון גבולות המדינה. כך למשל נקבע שכל נקודה תקום במיקום טופוגראפי שיבטיח לה שליטה בתצפית ובאש על סביבותיה ועל דרכי הגישה; יצירת הדדיות בתצפית ובאש בין נקודות יישוב סמוכות; אורכו של כל יישוב לא יעלה על קילומטר בין הבתים הקיצוניים ביותר כדי לאפשר הגנה היקפית מפני הסתננות; רחובות היישוב יבנו בצורה של זרועות מצטלבות; באף יישוב לא יפחת מספר המשפחות משבעים, ועוד דרישות מדרישות שונות (אהרון

חרסינה, הנחיות ביטחוניות לתכנון התיישבות ביטחונית ומיקומה, ללא תאריך מדויק (כנראה מ־1953), 88 / 11 / 1951, א"צ).

כמובן שההנחיות לא יכלו להיות רלוונטיות בעת עלייה על הקרקע של מאות יישובים חקלאיים בשנים ספורות, והמחלקה הטכנית של הסוכנות קבלה בעיקר על ההנחיה של הגבלת היישובים החקלאיים לאורך של כקילומטר וביקשה לאפשר גמישות מינימלית בתכנון היישובים (מטריקין אל ראש מחלקת מבצעים, הנחיות לתכנון יישובים חקלאיים, 25.2.1953, 88 / 11 / 1951, א"צ). מחלקת המבצעים הגנה על הנחיות קצין ההתיישבות וציינה כי: "מצב הביטחון במדינה ובעיות הביטחון השוטף מאלצות אותנו לפעול לא תמיד בהתאם לדרישות החקלאיות המובהקות" (מאיר עמית אל המחלקה הטכנית, הנחיות לתכנון יישובים חקלאיים, 15.3.1953, 88 / 11 / 1951, א"צ).⁷

ראשית ההתיישבות החדשה בפרודור: מביצוע למעשה

ההתיישבות באזור הפרודור תפסה נתח נכבד בתוכניות ההתיישבות החדשות בסוף המלחמה גם אצל המוסדות האזרחיים, ולא רק בתכנונים הצבאיים: בדיון בדיקטוריון קק"ל באוגוסט 1948 נידונה הקמה של עשר נקודות התיישבות בפרודור ירושלים על שטחים של כפרים ערביים נטושים, שש נקודות באופן מיידי וארבע אחרות בהמשך. חשיבות העלייה אל הקרקע בפרודור הודגמה בדבריו של יוסף ויץ: "דרך בורמה, מערכת הספקת המים החדשה וחצי תריסר נקודות יישוב בפרודור ירושלים ליד הדרך וליד מערכת הצינורות, שלושה אלו יצטרפו לגורמים חשובים עד מאוד, וייתכן גם מכריעים מבחינה מדינית אסטרטגית ביחס לקביעת הפרודור היהודי לירושלים" (ישיבת דירקטוריון קק"ל, 16.8.1948, אצ"מ).⁸

בראשית ספטמבר החלו התוכניות ללבוש פסים מעשיים יותר, והמחלקה להתיישבות התעתדה להעלות שמונה נקודות התיישבות בפרודור, שיאוכלסו על ידי שישים חברים כל אחת, לפי שיטת ה'התאחזויות'.⁹ חמש נקודות שהיו אמורות להיבנות עם מבנים מלאים לכל המתיישבים, תוכננו לעלות על שטחי הכפרים הנטושים: חולדה הערבית, בית פאר (לימים טל שחר), בית מחסיר (בית מאיר) וצובא, ונקודה נוספת אמורה הייתה לעלות ליד גזר. שלוש נקודות נוספות, הסמוכות יותר לאש האויב, אמורות היו להיבנות בצורה חלקית בשטחי בית סוסין (תעוז), סרעה (צרעה) וכסלא (רמת רזיאל). סך כל תקצוב הקמת תשע הנקודות, ובנוסף – רזרבה תקציבית להקמת שתי נקודות נוספות עליהן דובר בתוכנית קק"ל, הגיע לכדי 15,000 לא"י (המחלקה הטכנית אל המחלקה להתיישבות, עליות בפרודור ירושלים, 5.9.48, S15\ 9585, אצ"מ).

ההכשרות שהיו אמורות לעלות לנקודות היו שייכות למגוון רחב של תנועות מיישבות, ולצד קבוצה של השומר הצעיר שהייתה אמורה לעלות לסרעה (צרעה) וקבוצה של חבר הקבוצות שהייתה אמורה לעלות לגזר ב', התעתדו גם גרעין של התנועה הרוויזיוניסטית לעלות לכסלא (רמת רזיאל) וקבוצה של פועלי אגודת ישראל לבית פאר (טל שחר) (רענן ויץ אל לוי אשכול, העליות לפרודור ירושלים, 16.9.48, 5.9.48, S15\ 9585, אצ"מ).

בסוף ספטמבר וראשית אוקטובר, בעוד מטכ"ל צה"ל טווה את התוכניות להרחבת הפרודור דרומה במסגרת מבצע 'ההר', החלו שלוש העליות הראשונות אל הקרקע. העליות

מבוא ביתר בראשיתה. באדיבות ישמעאל בן יאיר ממבוא ביתר

התבצעו בשלוש נקודות שהיו סמוכות מאוד לשטח המגע עם הכוחות הערביים: לבית מחסיר ולגזר ב' שניצבו בסמוך למתחם הירדני בלטרון, ולכסלא (רמת רזיאל) – שהייתה בסמוך לקו הפרדה שבין הכוחות הישראליים למצריים, שעבר באותה העת בנחל שורק. העלייה הראשונה הייתה לכפר הנטוש בית מחסיר, לשם עלתה קבוצת 'שבילים להגשמה' של תנועת הנוער הציוני. לעלייה הצטרפו חמישים מחברי הקבוצה, עולים מרומניה ברובם, והנקודה הגיעה לתקן כמעט מלא מבחינת מספר המתיישבים. לא כן ביחס לשתי הנקודות הבאות: לגזר ב', לשם עלתה קבוצה של חבר הקיבוצים, עלו רק שלושים וחמישה אנשים, מספר בלתי מספיק לשם ביצוע עבודות ההקמה והביצור. לכסלא הגיעו רק שנים-עשר אנשים בעת העלייה, כיוון ששאר חברי הגרעין הירושלמי של התנועה הרוויזיוניסטית טרם שוחררו על ידי מפקדת חזית ירושלים. סוגיה שלא הגיעה לפתרון בעת עליית שלוש הנקודות נגעה למצב המים. מהנדסי המחלקה להתיישבות טרם סקרו את מקורות המים בסביבת הנקודות, אך הובטח שבמקרה שלא יימצאו כאלו, יחוברו הנקודות לקו המים לירושלים (מחוז התיכון אל המחלקה להתיישבות, מצב העליות בפרוודור ירושלים, S15\ 9585, 17.10.1948, אצ"מ; רשימת יישובי הספר שעלו בפקמ"ז מאז ה-1.6.1948, 1951/ 56, 100, א"צ). העלייה לנקודות התבצעה בסיוע של יחידות ההנדסה בחזית ירושלים (לוי אשכול אל שירות חה"ן, S15\ 9585, 19.11.48, אצ"מ).

נקודה נוספת, רביעית במספר, עלתה באמצע אוקטובר בסובא, בה התיישבו שבעים וחמישה חברי גרעין 'עמלים' של הנוער העובד. מים, בכמות בלתי מספקת, התקבלו משני מעיינות שנבעו בסמיכות לכפר הערבי. העולים לנקודה הסתמכו על הגפנים הנטושות של תושבי הכפר, וקיוו ללמוד מההתפתחות הכלכלית של קיבוץ קריית ענבים, מחלוצי ההתיישבות בהר (משרד הפנים – מחוז ירושלים, רשימה על הסיור בכמה מנקודות היישוב בהרי יהודה, S15\ 9585, 8.12.1948, אצ"מ).

אנשי קריית ענבים, ותיקי ההתיישבות באזור, סייעו ליישובים החדשים בעת העלייה ולאחריה. בקיץ 1948 החלה התארגנות גושית ראשונית של יישובי הפרוזדור, שנקרא 'הוועד לגוש הרי יהודה'. בסוף 1948 היו חברים בגוש היישובים: קריית ענבים, מעלה החמישה, עמלים (צובא), רמת רזיאל ולהגשמה (בית מחסיר), וחיו בו כאלף תושבים. ועד הגוש הגיש למשרד הפנים בקשה להיות מוכר בסטטוס של מועצה אזורית (שם). בחודשים האחרונים של 1948 עלו גם הנקודות הבאות: הקיבוצים הראל, משמר דוד וצרעה והמושב טל שחר בשפלה. במחצית השנה הראשונה של 1949 הייתה הפסקה בפעילות ההתיישבותית בפרוזדור, למעט הקמתו מחדש של כפר אוריה, היישוב שננטש במלחמת העצמאות ונושב מחדש על ידי עולים יוצאי צפון אפריקה (כהנוביץ 1957: 13).

כחצי שנה לאחר עלייתם של היישובים הראשונים על הקרקע ציין צבי מאיר, האחראי מטעם המחלקה להתיישבות על משקי האזור, על התפתחות כלכלית ומשקית תקינה בסך הכול ביישובים. עם זאת ציין מאיר שהמצב הכלכלי מאוזן עקב השתתפות של הצבא בהוצאות היישובים בחודשים הראשונים, והעלה חשש שעם הפסקת תשלומים אלו ייכנסו היישובים לקשיים כלכליים, בעיקר מפני שהאפשרות לשלוח תושבים לעבודות חוץ בעייתית ביותר בגלל מרחק היישובים ממרכז עירוני כלשהו (צבי מאיר, דין וחשבון על מצב המשקים בפרוזדור ירושלים, 22.5.1949, S15\ 9585, אצ"מ).

בסוף 1948 ובמחצית הראשונה של 1949, תקופה החופפת לשלבים האחרונים של מלחמת העצמאות, בהם התרחקו הדי הקרבות בהדרגתיות מהפרוזדור, החלה לקום ההתיישבות החדשה בפרוזדור ירושלים. בתקופה זו קמו שמונה יישובים: הראל, משמר דוד, צרעה, טל שחר, כפר אוריה, צובה, שורש ורמת רזיאל. מתוך רשימה זו עדיין ישנו ייצוג מכובד לאופי המסורתי של התיישבות הספר: ארבעה יישובים הוקמו על ידי בני הארץ, ויישוב נוסף – רמת רזיאל, הוקם על ידי חיילים משוחררים. רק שני יישובים – כפר אוריה וטל שחר – הם מושבי עולים. גם זגם ההתיישבות הקלאסי בספר, הקיבוץ, עדיין תפס נפח מרכזי, כאשר ארבעה מהיישובים הוקמו בתור קיבוצים ויישוב נוסף (שורש) בתור מושב שיתופי. גם בחינה של המיקום הגיאוגרפי של היישובים מראה כי חמישה מהם הוקמו באזור הנוח יותר להתיישבות – בשפלה, ורק שלושה – צובה, שורש ורמת רזיאל – חרגו מאזור ההתיישבות הציוני המסורתי אל ההר עצמו. חדירה אל אזור ההר ושינוי אופי ההתיישבות טרם התרחשו בתקופה זו. בנוסף, למרות התוכניות הרבות, טרם התקיימה 'מתקפה התיישבותית' משמעותית בכל שטח פרוזדור ירושלים בחודשי המלחמה ומעט לאחריה. בין השאר עיכב את ההתיישבות בשלב זה המחסור הגדול בשטחי קרקע, שהיו שייכים ברובם לכפרים הערביים הנטושים וטרם אושרו לשימוש ההתיישבות היהודית על ידי מוסדות המדינה.

תכנון התיישבות מסיבי בסביבות ירושלים והמפנה הקרקעי ב'עסקת מיליון הדונם'

בד בבד עם תכנון וביצוע העליות הראשונות, החלה המחלקה להתיישבות למפות את שטח פרוזדור ירושלים לקראת גל גדול יותר של עליות אל הקרקע, ולחקור את הנתונים המשקיים שיאפשרו קיום של יישוב בפרוזדור (רענן ויץ אל ה' ויצמן, ללא כותרת, 19.9.48,

S15\ 9585, אצ"מ; רענן ויץ אל צבי מאיר, 5.12.1948, שם; רענן ויץ אל י' מטריקין, 5.12.1948, שם). מחוז התיכון של המחלקה להתיישבות הוציא הצעת תקציב להקמת נקודה סטנדרטית בפרוזדור, שתפרנס שישים מתיישבים. סך כל ההקצבה לעלייה לנקודה ממוצעת היה 20,000 לא"י. סעיף התקציב הגדול ביותר נגע לביצור הנקודה – 5,500 לא"י (הצעת פירוט תקציב לעליות חדשות בפרוזדור ירושלים, אוקטובר 1948, S15\ 9585, אצ"מ).

סיורים ראשוניים נעשו במהלך דצמבר 1948 לשטחי הכפרים דיר יאסין ועין כרם, לשם תכנון התיישבות חדשה במקום (צבי מאיר אל המחלקה להתיישבות, התיישבות דיר יאסין, 23.12.1948, S15\ 9585, אצ"מ; צבי מאיר אל המחלקה להתיישבות, כפר הנוער עין כרם, 23.12.1948, שם).¹⁰ בסוף דצמבר התבצע סיור נרחב אל שטחי הכפרים שממערב לירושלים: מלחה, ג'ורה, וולג'ה, סטף ואל פסגת מיס־קרי (ראש הר אורה). מסקנות הסיור היו שקרקעות הכפרים טובות לעיבוד מידי. המשתתפים הציעו שלוש נקודות להתיישבות מיידית: בגבעה שמדרום מערב למיס קרי, בשטח שמעל לסטאף, וממערב לכפר מלחה (צבי מאיר אל בובריצקי, סיור בשטחים מיסקרי, מלחה, ג'ורה, וולג'ה וסטף, 26.12.1948, S15\ 9585, אצ"מ).

חודש מאוחר יותר הוציא מחוז ירושלים של המחלקה להתיישבות מסמך המסכם את הסיורים ואת התוכנית להתיישבות באזור. הסיכום נפתח בקביעה שסמיכותם של הכפרים הנטושים לעיר ירושלים תתרום להצלחת היישובים העתידיים כיוון ש:

קרבת שווקים גדולים לעיר תורמת להצלחת המשקים, והם המשקים האינטנסיביים ביותר, אשר בהם מצליח חקלאי להתפרנס משטח קטן ביותר... בסביבה הררית זו, בעקבות הכשרה מעולה במשך דורות, נוצרו שטחים מדרוניים (טרסות) לגידולים חקלאיים שונים... יש להניח שעלינו למלא בהקדם את החלל שנוצר בגלל עזיבת הכפרים על ידי תושביהם הערביים לשעבר, ולאכלס את השטחים אשר התרוקנו בחקלאים יהודיים ולחדש את הייצור החקלאי עבור השוק הירושלמי (י' בובריצקי אל המחלקה להתיישבות ירושלים, אפשרות התיישבות בסביבת עיר ירושלים, 28.1.1948, S15\ 9585, אצ"מ).

השטח הנסקר בכלל הסיורים כלל את הריבוע הבא: ממזרח – העיר ירושלים, מצפון – כביש ירושלים-תל אביב, ממערב – קו כתשעה ק"מ ממערב לירושלים, ומדרום מסילת הברזל. בתוך הריבוע שכנו שישה כפרים: דיר יאסין, עין כרם, מלחה, ג'ורה, וולג'ה וסטף. על פי ההערכה בכפרים חיו עד המלחמה כ־8,000 איש ושטחם כלל כ־46,000 דונם. השטח החקלאי של הכפרים היה מעולה לעיבוד, ומכוסה כמעט כולו בטרסות. רוב שטחי המטעים כללו עצי זית. כדי להגביר את אספקת המים, שהסתמכה בכפרים הערביים על מי המעינות, תוכנן ניצול מי הביוב של ירושלים המתפתחת. המלצת המחלקה הייתה לתכנן במקום שבע-שמונה נקודות חקלאיות מלאות, ובשטח דיר יאסין נקודה נוספת שתבסס גם על משק עזר מהחי (ד' קובלנוב אל המחלקה להתיישבות, מקורות המים וסיכויי ההשקאה בפרוזדור ירושלים, סקירה מוקדמת, 27.1.1949, S15\ 9585, אצ"מ; י' אטינגר, דו"ח על השקאת ירקות במי הביוב של ירושלים בסביבות הכפר מלחה, 19.1.1949, שם; המחלקה לכימיה של הקרקע, תוצאות בדיקת מי השופכין ממעלה החמישה וירושלים, 17.1.1949, שם).

הבעיה המרכזית, שמנעה את הוצאת התוכנית אל הפועל, הייתה העובדה שכמעט כל שטח הפרודור היה שייך לכפרים הערביים הנטושים. בעיה נוספת שאובחנה בסיורים הייתה המחסור בשטחים אפשריים לעיבוד, והחשש מכך שהיישובים החדשים, שהיו אמורים להסתמך על חקלאות בעיקר, לא יצליחו להתמודד עם תנאי השטח ההרריים. בסוף ינואר 1949 נחתמה עסקת 'מיליון הדונם', במסגרתה מכרה המדינה לקק"ל מיליון דונם של קרקעות השייכות לכפרים נטושים בכל הארץ. ההחלטה על העסקה התקבלה אצל בן גוריון בעקבות קבלת החלטה 194 בעצרת האו"ם, שקראה ליישב את הפליטים בתחומי מדינת ישראל והרצון לקבוע עובדות מהירות בשטח ולחזק את מעמד המדיני של הגבולות החדשים (גולן 2001: 224–226). צבר הקרקעות הגדול ביותר שניתן במהלך העסקה היה בפרודור (שם: מפה 11), דבר המלמד על דחיפות ההתיישבות באזור לטעמו של בן גוריון. מרגע קבלת העסקה והעברת שטחי הפרודור לידי קק"ל נפתח הפתח ליישום תוכנית ההתיישבות המסיבית של המחלקה להתיישבות בפרודור. גם בהמשך פיקחה המדינה, באמצעות האפוטרופוס הכללי, על כך שההתיישבות המחודשת בפרודור בשטחי הכפרים הנטושים לא תחרוג מכלל השטחים שהועברו במסגרת העסקה, ובמקרים מסוימים אף דרש תשלום בעד השימוש במבנים נטושים בשטח שלא הועבר בעסקה (א' ברגמן אל הסוכנות היהודית, 1.6.1949, S15\ 9585, אצ"מ; מ' אריאלי אל המחלקה להתיישבות, דו"ח שבועי – כפרי העבודה, 1.1.1950, KKL5\ 18678, אצ"מ).

למרות הסרת החסם ההתיישבותי, המשיכו פעולות התכנון בעצלתיים. במחצית השנייה של 1949 קמו יישובים ספורים כדוגמת הקיבוצים נתיב הל"ה שעלה אל אדמות הכפר הערבי בית נטיף, והמושבים בית נקופה ובית זית בהר, אך מרבית השטח הכפרי טרם יושב. בסוף השנה הופיע לראשונה הדגם היישובי החדש: כפרי העבודה – עם הקמתם של ליפתא ואשתאול (ראו להלן). עם סיומה של שנת 1949 התגוררו בפרודור כ-2,000 איש, מתוכם כ-1,200 עולים חדשים (צבי מאיר, דו"ח על הפעילות באזור ירושלים בשנת 1949, 15.1.1950, KKL5\ 18678, אצ"מ).

השלכות ההחלטה על בינאום ירושלים

ההתיישבות בפרודור קיבלה זריקת מרץ מחודשת עם ההחלטה במוסדות האו"ם על בינאומה של ירושלים בראשית דצמבר 1949. כידוע, במסגרת החלטה 181 שהתקבלה בעצרת האו"ם בנובמבר 1947 נקבע כי ירושלים וסביבותיה מהוות שטח במשטר בין-לאומי מיוחד, שינוהל על ידי האו"ם (קורפוס ספראטום). קרבות מלחמת העצמאות והסכמי שביתת הנשק בין ישראל לירדן באפריל 1949 יצרו מציאות בה העיר התחלקה בין ישראל וירדן, אולם המערכת הבין-לאומית סירבה להשלים עם מציאות זו. בראשית דצמבר 1949 קיבלה עצרת האו"ם את ההצעה האוסטרלית, שלפיה ירושלים כולה תעמוד תחת משטר בין-לאומי לצמיתות. אישור ההחלטה באו"ם הכה את ההנהגה הישראלית בתדהמה, והמערכת הדיפלומטית הישראלית נערכה לתגובה. למרות התנגדותו של שר החוץ שרת, החליט בן גוריון על העברת משרדי הממשלה לירושלים (שלום 1993: 75–79). בתגובה לביקורת חיצונית ופנימית על המהלך קבע בן גוריון:

בינאום ירושלים מוציא ממדינת ישראל מאה אלף יהודים. לא ביום אחד אנחנו מסוגלים להקים יישוב כזה. זוהי גם חבלה רצינית ביכולת הקליטה שלנו. אולם, ירושלים זה לא רק מאה אלף יהודים, זוהי עיר דוד. אם ארץ ישראל היא לב האומה העברית, ירושלים היא לב ליבה... זה [החלטת הבינאום] יהיה הניצחון הראשון של עמי ערב על ישראל (שלום 1993: 89).

הנהלת הסוכנות היהודית, שהתכנסה ימים מספר לאחר קבלת ההחלטה, נערכה גם היא כדי להגיב למהלך. אליהו דובקין טען כי ראוי שיחד עם הפעולות ההצהרתיות של ממשלת ישראל תגיב הסוכנות היהודית בפעולות מעשיות כדי לחזק את האחיזה הישראלית בירושלים. דובקין הציע לפעול למען הגדלת מספר תושבי ירושלים, הקמת מוסדות של עליית הנוער, בניית מבנים רבים והקמת יישובים בפרוזדור ירושלים. לוי אשכול, ראש

מבוא ביתר בראשיתה. באדיבות ישמעאל בן יאיר ממבוא ביתר

המחלקה להתיישבות, טען כי ניתן ליישב במהירות יישובים רבים בפרוזדור:

אני מבקש אתכם שלא לפרסם ברבים את הדברים שאני אומר לכם כעת. ייתכן שנוכל להעלות 10 נקודות, אבל על כך צריכים להתייעץ עם ויץ... אנו יכולים למלא את ליפתא, בית מחסיר (כאן יש צרות עם מוקשים) את סריס, אשתעול [כך במקור] ועוד. בכל מקום נושיב כ־100 משפחות. כל משפחה תקבל מקום דיור ומשק עזר (ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 11.12.1949, אצ"מ).

יצחק רפאל, יו"ר הישיבה ואיש המזרחי, סיכם שתשובת הסוכנות היהודית להחלטת

הבינאום תהיה הקמת יישובים אחדים עד סוף דצמבר 1949, ובהמשך יוקמו יישובים נוספים. בנוסף יוקמו בעיר מוסדות של עליית הנוער, וייעשה מאמץ להעלות לעיר מספר גדול של עולים (שם). ההבנה של חשיבות ההתיישבות בפרודור להבטחת מעמדה המדיני של ירושלים, שנוצקה בדצמבר 1949, פתחה את הפתח לגל ההתיישבות המסיבי שהגיע שנה לאחר מכן – בשנת 1950.

ההתיישבות המסיבית בפרודור (1950) ודגמי ההתיישבות החדשים

בשנת 1950 הוקמו לא פחות מעשרים נקודות יישוב בהרי ירושלים, ובעקבותיהן שונה ללא היכר הנוף היישובי של האזור. בשנה זו הבשילו התוכניות של מוסדות ההתיישבות, שיכלו לצאת אל הפועל בעקבות עסקת מיליון הדונם, ובשלו בין השאר בעקבות הרצון להגיב על ההחלטה לבינאום ירושלים. בחודשים האחרונים של 1949 ובשנת 1950 גם נוצקו שני דגמי התיישבות חדשים, שנוסו לראשונה בפרודור ובהמשך הופיעו בכל רחבי הארץ: כפר העבודה והמעברה. בסופה של השנה אף עובדה תוכנית ראשונית להקמת עיר ראשונה בפרודור, בית שמש, בסמוך להרטוב.¹¹

בחודשים האחרונים של 1949 יצאו אנשי המחלקה להתיישבות לסיורים מרובים בפרודור, קבעו את גבולות היישובים העתידיים, והחליטו על הדגם היישובי המוצע לכל נקודה: קיבוץ, מושב או כפר עבודה. בסיורים נקבעו עליות לשישה קיבוצים, ארבעה מושבי עובדים ושישה עשר כפרי עבודה (נפתלי ווקס וצבי מאיר, הצעה לעליות נוספות באזור ירושלים, 19.12.1949, S15\ 9585, אצ"מ). שטח הפרודור חולק לשני חלקים: קטע א' – אזור שמשון, שכלל את שטחי השפלה, וקטע ב' – אזור הרי ירושלים. במהלך שנת 1950 עלו עשרה מושבים וקיבוץ אחד לאזור שמשון, ותשעה מושבי עובדים ועוד מושב שיתופי (מבוא ביתר) לאזור הרי ירושלים. היישובים שעלו בשנה זו לאזור ההר התרכזו בשני אזורים חדשים להתיישבות: אזור ה'מזלג' בו קמו חמישה יישובים (להלן), ורכס אורה עמינדב – בו קמו המושבים אבן ספיר, אורה ו'וולג'ה (עמינדב) (כהנוביץ 1957: 13). באותה העת הוצע אזור חדש וראשוני להתיישבות: אזור ה'מזלג' – שמדרום לנחל שורק ולמסילת הרכבת לירושלים. האפשרות של התיישבות מדרום לקו הרכבת הדאיגה את שלטונות הצבא, שחששו ממציאות ביטחונית מורכבת שתתהווה באזור הסמוך להר חברון (לוי אשכול אל משה דיין, 14.3.1959, S15\ 9585, אצ"מ). גם בעיות ההתיישבותיות נצפו ביישובים המתוכננים ב'מזלג' עקב המחסור בקרקע חקלאית. שמעון מקלר, מהנדס מטעם המחלקה להתיישבות, טען שדווקא העולים החדשים, שלא הסתגלו לדגם החקלאות הציוני שהתבסס בעמקים, יטיבו להתמודד עם חקלאות ההר (גרוס 2013: 71). גם יוסף ויץ ראה יתרון בכך שדווקא העולים החדשים יתיישבו באזורי ההרים וקבע:

נוכחתי כי ההרים ימצאו את תיקונם על ביישוב צפוף של יהודים פשוטים ועובדי אדמה. כל כמה שירבו לעבוד בהם – יגלו את טובם הכלכלי, וזאת על ידי עבודה פשוטה ליד כל פינה וליד כל סלע. החקלאים המודרניים שלנו הסוגדים למכונה לא יצלחו להם. ומכאן המהפכה הגדולה בתולדות ההתנחלות. הקיבוץ הקבוצה ומושב העובדים חדלו להיות הגורם להתפתחות התנחלותנו הצפופה, אלא

בשטחי השלחין... את כיבוש השממה ותחיית האדמה יבצעו כנראה יהודי תימן
עיראק ומרוקו (ויץ תשכ"ה: ד, 87).¹²

היישוב הראשון שקם ב'מזלג' היה המושב השיתופי מבואות ביתר, שהוקם על ידי צעירים מתנועת הנוער ביתר – יוצאי צפון אמריקה ודרומה. היישוב עלה אל הקרקע בסמיכות לקו הגבול הבין-לאומי באפריל 1950. למבואות ביתר נועד גם תפקיד ביטחוני: חסימת אזור הגבול מפני מסתננים כדי לאפשר שגרת חיים נוחה יותר לכפרי העבודה שיקומו ממערב אליו (גרס 2013: 82–84; ידן אל לוי אשכול, ביטחון בהתיישבות החדשה, 1.5.1950, 12–7/7, 2, א"ט; דו"ח מסויר בשטחי פרוזדור ירושלים, דרומה להרטוב, KKL5\, 20.10.1949, 18678, אצ"מ). באוקטובר של אותה השנה עלו לשטח שממערב למבואות ביתר שלושה יישובים במבצע מתואם של המחלקה להתיישבות בסיוע הצבא: כפר העבודה מחנה אלאר (בר גיורא), המעברה דיר אל האווה א' (יעלה) וכפר העבודה דיר אל האווה ב' (נס הרים) (צבי מאיר אל המחלקה להתיישבות, 28.9.1950, S15\ 9585, אצ"מ). שבוע מאוחר יותר עלה יישוב רביעי לאזור כפר העבודה עלאר (מטע) (כהנוביץ 1957: 13).

כדי להכשיר שטחים גדולים יותר של חקלאות באזור ההרי (בפרוזדור ובגליל) ולאפשר קליטה של אוכלוסייה גדולה, פותח על ידי יוסף ויץ רעיון **כפר העבודה**. מטרת הכפר היה לאפשר עליית חלוץ של מתיישבים לנקודה מסוימת, גם אם באותה העת השטח האפשרי לעיבוד חקלאי עדיין מועט. בשלב הראשון אמורים המתיישבים, שימומנו על ידי המוסדות המיישבים, לעסוק בהכשרת הקרקע, בסלילת דרכים ובבניית מבני קבע. רק עם סיום תקופת ההכשרה, שאמורה לארוך כחמש שנים, ייקבע המיקום הסופי של הנקודה שתהפוך מכפר עבודה למושב עובדים (גולן 1997: 95–96; נפתלי ווקס וצבי מאיר, הצעה לעליות נוספות באזור ירושלים, 19.12.1949, S15\ 9585, אצ"מ).¹³ תכנון נרחב של כפרי עבודה בפרוזדור נעשה בסוף 1949, בגלל מיעוט השטח החקלאי המאפשר עלייה של מושבים (הסוכנות יהודית אל יוסף ויץ, ועדה לקביעת מקומות כפרי עבודה ומטעים בפרוזדור ירושלים, 16.11.1949, KKL5\ 18678, אצ"מ).

כפר עבודה ראשון שהוקם בארץ היה בליפתא, בסמוך לכניסה לירושלים – בנובמבר 1949. הכפר אוכלס על ידי יוצאי תימן (המחלקה להתיישבות, סקירה דו-שבועית על פעילות המחלקה, 23.11.49, S21\ 111, אצ"מ; 'הוקם כפר תימני בלפתא', דבר, 18.11.1949; כפרי עבודה בפרוזדור ירושלים ובגליל, חרות, 24.11.1949). בחודש הבא קמו שני כפרי עבודה נוספים בפרוזדור – באשתאול ובשורש, וגם הם אוכלסו על ידי יוצאי תימן (המחלקה להתיישבות, סקירה דו-שבועית על פעילות המחלקה, 9.1.1950, S21\ 111, אצ"מ). המחלקה להתיישבות תכננה להקים בפרוזדור עוד שנים-עשר כפרי עבודה בפרוזדור בשנת 1950 (35 כפרי עבודה יוקמו בתש"י, דבר, 18.12.49).

האחריות על כפרי העבודה הייתה בידי המחלקה להתיישבות, ולעיתים גרמו שיבושים באספקת האוכל לצרכניות המקומיות והאיטיות שבהקמת מבני הקבע להתמרמרות גדולה. בסיוור שנעשה בקיץ 1950 באשתאול ובמסילת ציון, דיווח שליח קק"ל על "רעב למחצה" השורר ביישובים ועל התנגדות של התושבים לצאת לעבודת הכשרת הקרקע (מצב הרוח בכפרי העבודה, 25.9.1950, S15\ 40923, אצ"מ).

בהמשך, כאשר קצב הקליטה בכפרי העבודה לא הספיק לרוקן את מחנות העולים, העלה לוי אשכול, יו"ר מחלקת ההתיישבות בסוכנות את רעיון **המעברות** או מחנות

העבודה. בניגוד לכפרי העבודה שהיו אמורים להפוך במשך הזמן למושבים, המעברות היו אמורות לקלוט כמות גדולה הרבה יותר של מתיישבים, שיקבלו הכשרה במקום ללא תוכנית להפיכת הנקודה ליישוב קבע עקב המחסור בקרקע חקלאית. אלו שיוכשרו במעברות אמורים היו להגיע לאחר מכן לכפרי עבודה (המחלקה להתיישבות, סקירה דו־שבועית על פעילות המחלקה, 5.6.1950, S21\ 111, אצ"מ).

המעברות העתידיות התחלקו לשני סוגים: כאלו שהיו אמורות לקום בסמוך ליישובים קיימים ולהתבסס על המערכות הכלכליות והמשקיות שלהם, וכאלו שהיו אמורות לקום באזורי התיישבות דלילים, בפרוזדור בגליל ובנגב (הכהן 1994: 207). אלו האחרונות נועדו לפתור שלוש מצוקות: א. פינוי מחנות העולים והעסקת יושביהם בעבודה קונסטרוקטיבית. ב. ניצול העובדה שקק"ל פותחת במבצע ייעור גדול כדי להעסיק את העולים בייעור ולפתור את בעיית פרנסתם. ג. אכלוס אזורים שוממים, על פי התפיסה ההתיישבותית הצינינית שרק התיישבות תהפוך את הריבונות לעובדה מוגמרת ותסייע בהתמודדות עם תופעת ההסתננות (ראו להלן). בעיית השממה הייתה חריפה יותר באזורים ההרריים, כיוון שבאזורי המישור "רבו הקופצים לשדה ניר משובח. לא כן ביחס לשני האזורים [הפרוזדור והגליל] שמקורות המים שלהם זעומים ושטחי העיבוד שלהם מחולקים טלאים טלאים בין רבדי הסלעים". בהקמת המעברות אמורים היו להשתתף שלושה גורמים: מחלקת הקליטה תתקצב את המבנים, אספקת מי השתייה וההדרכה; קק"ל תדאג לתעסוקה; ובאחריות המחלקה להתיישבות ייוותר ארגון וביצוע העליות (המחלקה להתיישבות, סקירה דו־שבועית על פעילות המחלקה, 5.6.1950, S21\ 111, אצ"מ).¹⁴

שיטת המעברות הייתה מותאמת לפרוזדור, כיוון שבגל העלייה הגדול שתוכנן ל-1950 מוצה רובו של השטח החקלאי המעובד, ולכן לא היה אפשרי להעלות עוד מושבי עובדים או אפילו כפרי עובדים נוספים לשטח. יוסף ויץ יזם עלייה של עשר מעברות בשטח הפרוזדור, בהן יתגוררו כ־2,000 משפחות ויעובדו בין 10,000 ל־12,000 דונם. תושבי המעברות אמורים היו לעסוק בהכשרת הקרקע ובייעור, ורק לאחר מכן ניתן יהיה לבחון הקמה של יישובים חקלאיים במקומן של המעברות (מטריקין אל לוי אשכול, כפרים ומחנות עבודה באזור ירושלים, 19.3.1950, S15\ 9585, אצ"מ). במאי 1950 אוכלסה המעברה הראשונה בארץ, מעברת כיסלון, על חורבות הכפר הערבי כסלא. לכיסלון עלו 120 משפחות (כ־900 נפש) יוצאות תימן. כבר למחרת בואם נשלחו העולים לעבוד בהכשרת הקרקע. אנשי המחלקה להתיישבות חזו גדולות ונצורות מאותם תימנים: "ניסיון העבר מלמדנו שהעולים החדשים, ובעיקר עולי תימן, נאחזים בעקשנות בקרקע ואינם נוטים בשום פנים לנטוש את כברת אדמתם על אף חבלי ההיאחזות הקשים. חומר אנושי זה ישמש בעתיד כוח האדם לתוכניות ההתיישבות החקלאיות..." (המחלקה להתיישבות, סקירה דו־שבועית על פעילות המחלקה, 5.6.1950, S21\ 111, אצ"מ).

בסימומה של שנת 1950, שנת ההתיישבות הגדולה בפרוזדור, יכול היה לוי אשכול לסכם את המעשה ההתיישבותי עם יישובם של 6,000 תושבים יהודיים בפרוזדור, ברובם הגדול עולים, ולקבוע יעדים לעתיד: יישוב 4,000–5,000 משפחות באזור שיתפרנסו בעיקר מחקלאות; הקמת סכרים באזור כדי לאפשר חלחול מי תהום לתוך הקרקע ושיאיבתם לאחר מכן בקידוחי מים; ראשית ייעור השטח שאיננו מאפשר עיבוד חקלאי. הייעור הנרחב יסייע, מלבד יפוי פני הנוף, גם ב"בפיתוח תעסוקה ותרבות אדם רחוקה מזו שישנה עכשיו

מבוא ביתר בראשיתה. באדיבות ישמעאל בן יאיר ממבוא ביתר

בתוך המחנות" (לוי אשכול, פרוזדור ירושלים וקרן היסוד, ללא תאריך (כנראה – אוקטובר 1950), S15\ 9585, אצ"מ). בשנה הבאה, שנת 1951, ירד מאוד המעשה ההתיישבותי באזור הפרוזדור. באותה השנה הוקם בפרוזדור יישוב אחד בלבד – בקוע, וכן הוקמה מעברת מעוז ציון (כהנוביץ 1957: 13).

ביטחון בפרוזדור

עם ראשיתו של גל ההסתננות למדינת ישראל בתום מלחמת העצמאות, סבלו יישובי הפרוזדור באופן חריף מהתופעה, עקב העובדה שהפרוזדור היה מוקף משלושה כיוונים בשטח ירדני. קו הגבול המפותל, שלא נסמך על נתונים טבעיים, הכפרים הנטושים הרבים והתפיסה הישראלית ההדרגתית של השטח הריק קרצו למסתננים (מוריס 2003: 47). אלה עברו את הגבול, ביצעו גניבות בחסות החשיכה ובשעות האור הסתתרו בכפרים הנטושים (לוי אשכול אל דוד בן גוריון, 5.2.1951, S15\ 9786, אצ"מ).¹⁵ בצד תופעת הסתננות למטרות גניבה, לקיחת רכוש נטוש או ביקורי קרובים, פעלו באזור גם חוליות מאורגנות יותר שפעלו למטרות טרור, דוגמת זו של מוחמד אל מנסי וג'מיל מוחמד מוהרב, שבסוף 1951 אנסו ורצחו נערה יהודייה בשכונת קטמון, וחטפו, אנסו ורצחו בחורה תושבת ירושלים שהייתה בדרכה אל ביתה (מוריס 2003: 77).

העובדה שבמרבית היישובים החדשים גרו עולים חדשים, שלא תמיד חונכו על ברכי אתוס ההתיישבות הציוני, גרמו להחמרתה של התופעה. לוי אשכול, 'אבי עליית העולים ההמונית' חרד מפני תופעה זו, ובראשית 1950, טרם גל ההתיישבות הגדול והגברת תופעת ההסתננות, ניבא את העתיד להתרחש:

העולים הללו, מטבע נדודיהם תלישותם ורפיונם הם כעלה נידף, אשר ירעדו מפני כל רוח שאיננה מצויה. עוד יעבור זמן רב עד אשר יתרגלו ויתחנכו להיות בוטחים בעצמם ומגנים על יישובם... כיום הם מופקדים ממש למקורות ונהנים מחוסר העזתם וחוצפתם של המסתננים, אולם אסור לסמוך על ניסים אלה. אין בליבנו שקט ואנו חרדים יום ויום ולילה לילה למצבם (גרס 2013: 74).

כבר בסתיו 1949 הייתה תופעת ההסתננות לעומס על היישובים. אנשי קבוצת פלד (נתיב הל"ה) התלוננו על הסתננות מוגברת לשטחי בית נטיף, הכפר החרב עליו קם יישובם. כדי להתמודד עם המסתננים רותקו תושבים רבים למשימות שמירה, והקיבוץ ביקש מימון צבאי לאותם שומרים (קבוצת פלד אל דוד בן גוריון, 22.10.1949, 6/580 /1951, א"צ). לוי אשכול חשש: "אם השטח יהיה מופקר לחסדי צלפים מסתננים ורוצחים, איך נעשה זאת? לעומת זאת, הנשלים ונעזוב את השטח כאדמת הפקר?" וציין כי באזור הקמת היישובים העתידיים אפשר לנסוע רק עם משוריינים. בתגובה לבקשתו של אשכול להקים חיל משמר מיוחד ליישובי הספר ענה בן גוריון: "אין זה עניינו של משרד הביטחון לדאוג לשמירת יישובים – הצבא נועד רק לביטחון המדינה – הכנסת איננה נותנת לנו תקציב אלא למטרה זו, אבל מכיוון שאני גם ציוני ויהודי אני יכול להסתפק בתשובה זו" (מוריס 2003: 48–49). גם הרמטכ"ל ידן נאלץ להתמודד עם טענותיו של אשכול וציין כי אכן ממזרח לכביש הרטוב-בית גוברין המסתננים עושים כבתוך שלהם, אולם ממערב לדרך המצב מעט טוב יותר. ידן ציין את הפעולות הצריכות להיעשות לשם הטבת המצב הביטחוני: העלאת שני יישובים של נוער חלוצי בראס אבו עמר (מבוא ביתר) ובית נטיף ב' שישמשו כמגן לכפרי העבודה;¹⁶ פינוי הריסות הכפר זכריה, ששימש מחסה למסתננים; קיום קפדני של הוראות קצין ההתיישבות בעת העלייה ליישובים חדשים; אימון האנשים לפני העלייה אל הקרקע; הצבת גדרות וקביעת שומרים בכל נקודה ונקודה. ידן סירב לבקשתו של אשכול להעביר בסיס נח"ל לפרודור (ידן אל לוי אשכול, ביטחון בהתיישבות החדשה, 1.5.1950, 7–12 / 2, אי"ט).

שנת 1951 הייתה שנה משברית ליישובי הפרודור. כך לדוגמה התלוננו אנשי מושב עזריה הסמוך לגזר על הסתננות יומיומית למושב ועל ירי על תושבים. מורל התושבים היה ירוד בעקבות ההסתננות וחברים החלו לעזוב את המושב (ר' דוקטורי אל אברהם איכר, מצב ביטחון בכפר עזריה, 26.5.1951, S15\ 9786, אצ"מ). לוי אשכול הזהיר את ראש הממשלה בן גוריון מפני השלכות ההסתננות על העולים החדשים. מרבית תושבי המושב טל שחר נטשוהו, בבית מאיר נפצע שומר בעת מאבק עם מסתננים ומיישובים רבים אחרים נגנבו ציוד חקלאי, בעלי חיים ואף נשק. אשכול קבל גם על העובדה שהתושבים נאלצים להשתתף במעמסה האדירה של השמירות ואיים שללא שינוי ייסודי של שיטת ההגנה על היישובים תחדול המחלקה להתיישבות להעלות יישובים לאזורי הספר ואף תפסיק לצייד את היישובים הקיימים בציוד חקלאי, כיוון ש"הציוד החי והדומם עובר במוקדם או במאוחר לידי עבדאללה" (לוי אשכול אל דוד בן גוריון, 5.2.1951, S15\ 9786, אצ"מ). מלבד טל שחר ננטש גם המושב עג'ור, ונטישה חלקית התבצעה גם באורה, במסילת ציון – שם נטשו מחצית ממשפחות היישוב, בעלאר (מטע) ובר גיורא (מוריס 2003: 124). כדי להתמודד עם נטישת התושבים ניסתה הסוכנות לנקוט בכמה פתרונות, כמו חסימת

הצירים מפני הבורחים ומניעת העברת כרטיסי המזון מיישוב אחד למשנהו (אברהם איכר אל רענן ויץ, ענייני נדידת העמים, 13.12.1953, S15\ 9606, אצ"מ).

סוגיית עומס השמירות של המתיישבים התגלתה כבעיה אקוטית, במיוחד ביישובים הקטנים, ובמקומות מסוימים חייבה המחלקה להתיישבות את התושבים לשמור אף מחוץ ליישוביהם. כך היה במקרה של יישובי ה'מזלג', שאולצו לשמור על מעיין עלאר. בעת נטישה חלקית של יישובים החרף נטל השמירה על התושבים הנותרים וייצר דמורליזציה ביישובים (אברהם איכר אל מחלקת ההתיישבות, דו"ח מסיור כללי ב'מזלג', S15\ 9786, אצ"מ).

לעיתים גלגלו מוסדות הביטחון את הכדור בחזרה, והטילו את האחריות למצב הביטחון המשברי על כתפיהם של התושבים ולפתחה של המחלקה להתיישבות. כך קבל מפקד מחוז ירושלים של המשטרה, לוי אברהמי, על כך שביישובי הפרוזדור ישנה הפקרות בשמירה וחוסר פיקוח על בהמות וכלי עבודה. הוא הציע שהמחלקה להתיישבות תדאג לחייב את בעלי הבהמות להחזיק אותן במכלאות עם מכשירי אזעקה (!), להתקין גדרות ותאורה ולחייב מספר שומרים קבוע בכל יישוב. אברהמי הציע את עזרת המשטרה בהדרכה, אך לא במימון מערכות ההגנה (לוי אברהמי אל המחלקה להתיישבות, מצב הביטחון ביישובי הספר במחוז ירושלים, 29.1.1952, S15\ 9786, אצ"מ). נראה כי מערכת הביטחון לא ראתה את עצמה אחראית בלעדית על מצב הביטחון ביישובי הפרוזדור, ולא השכילה להבין את המציאות המורכבת של התמודדות יישובי העולים עם גל ההסתננות והגניבה הנרחב. כיוון דומה עולה מתוך עדותו של מרדכי בר און, שהיה מפקד פלוגה בחטיבת גבעתי במחצית הראשונה של שנת 1950, כאשר השתרעה הגזרה של פלוגתו מלטרון – דרך כל הפרוזדור, ועד לחבל עדולם. לדבריו – בכל הגזרה היו רק שני מוצבים דו כיתתיים – בנטף ובמבוא ביתר. שאר הכוח – כארבעים חיילים, הופעל במשימות מזדמנות של סיור ומארבים (אוחיון תשע"ה: 13).

התמודדות הסוכנות היהודית עם תופעת ההסתננות

לאחר מלחמת העצמאות החל צה"ל לעצב את תורת הביטחון שלו, ובנוגע להגנה על גבולותיה של המדינה הסתמכה הדוקטרינה הצה"לית על מערך יישובי הספר כנדבך משמעותי. כדי לחזק את היישובים החל צה"ל לפתח את מערך ההגנה המרחבית (הגמ"ר), ובין השאר נקבעו היישובים הקרובים לגבול כיישובים מסוג א', בהם דואג צה"ל לצרכי הביטחון על חשבונם. אולם בשנים שהמאמר עוסק בהן לא הגיע מערך ההגמ"ר לכדי בשלות, וכפי שראינו לעיל הדבר פגע בביטחון ובתחושת הביטחון של המתיישבים (עזתי 2015: 104–109).¹⁷ כדי לנסות ולחזק את הביטחון באותם היישובים מינתה הסוכנות היהודית בראשית שנת 1951 את אברהם איכר, ממיסדי ההגנה, לקצין הביטחון ומרכז ענייני ביטחון ושמירה ביישובי הספר. איכר פיקח על מערכת של שומרים בשכר, ה'מוחזקים', ועל המפקדים הביטחוניים של היישובים, המאז"מים (מוריס 2003: 118). איכר עבד במקביל למערך ההגמ"ר המתהווה, ולעיתים חשש הצבא מכרסום בסמכויותיו מצד המערכת האזרחית שהוקמה בסוכנות (יצחק רבין אל רענן ויץ, ביטחון ביישובים חדשים – אברהם איכר, 31.1.1951, S15\ 9786, אצ"מ).

עם כניסתו לתפקיד הציע איכר לקבוע, בנוסף לשומרים שבתוך כל יישוב ויישוב, גם קבוצות ניידות של שומרים אזרחיים שיפטרלו במרחבים שבין היישובים כדי להגביר את הביטחון. אחת הקבוצות אורגנה בטל שחר, כנראה בהקשר לנטישה שחוה היישוב. איכר קבל בעקיפין על כך שהצבא לא מצליח להגן בעצמו על היישובים, וכל מה שהצליח מפקד חטיבה 10 להבטיח לתושבי טל שחר הוא שיש להחיש את הקמת הקבוצות הנוודות של הסוכנות. למרות ההכרה בחשיבותן של הקבוצות, לא הסכים הצבא להשתתף במימוןן (אברהם איכר אל המחלקה להתיישבות, ארגון קבוצות ניידות לפרודור ירושלים, 18.1.1951, S15\ 9786, אצ"מ).

בהמשך העביר איכר למשרד הביטחון תוכנית מפורטת להגנת יישובי הספר. על פי תוכניתו, בכל יישוב יהיו שניים-שלושה מגויסים, בהתאם לגודל היישוב, שיהיו ממונים על הביטחון ביישוב: על סידור הנשק, ארגון שמירת התושבים, אימונם ותכנון תוכנית ההגנה של המקום. על כל צבר של יישובים יופקד ממונה שיהיה אחראי על מגויסים אלו, ויחד הם יפעלו כיחידה שתפעל גם במרחב שבין היישובים ותוציא אל הפועל מארבים (אברהם איכר אל פנחס ספיר, תוכנית לחיזוק הביטחון ביישובים, 15.5.1951, S15\ 9786, אצ"מ). תופעת ההסתננות לא באה אל סופה בשנים בהן עוסק מאמר זה, ובשנים הבאות המשיכה ואף הוחמרה התופעה עם הופעתן של כנופיות מסודרות וגדולות יותר – כמו זו של מוסטפא סמואלי, שפגעה קשות ביישובי הפרודור (מוריס 2003: 78). שקט יחסי השתרר באזור עם ירידת היקף ההסתננות בארץ כולה בעקבות מבצע קדש.

אין בידינו מספרים מוחלטים על פגיעתה של ההסתננות בפרודור; לא מבחינת היקף הפגיעות, בנפש וברכוש, ולא מבחינת היקף תופעת הנטישה של היישובים.¹⁸ בכל זאת, צבר העדויות שהובא לעיל מראה כי פגיעתה של ההסתננות הועצמה ביישובים החדשים שהורכבו בעיקר מעולים חדשים שלא היו מחוברים לאתוס ההתיישבותי-ביטחוני הציוני. גם המוסדות הביטחוניים של המדינה לא תמיד ידעו לתת מענה למצוקתם של התושבים, או שלא שמו את הנושא בראש סדר העדיפויות. למרות הדברים האמורים לעיל, יש לקחת בחשבון שהסיבה לנטישתם המרובה של היישובים לא הייתה קשורה אך ורק למצב הביטחוני המורכב אלא גם לחוסר הסתגלותם של העולים החדשים לחיי כפר. כך למשל הצביע דו"ח של הסוכנות היהודית על המצב ביישובי העולים: "המתיישבים יושבים שם באונס באין מקום שיכון אחר... הם באו למושבים בגלל הבטחות אך עם התקלם בקושי הראשון הם רוצים לברוח העירה" (פיקאר 2011: 124).

סיכום

ההתיישבות הנרחבת בפרודור ירושלים בשלוש השנים הראשונות לקיומה של המדינה הייתה חלק מהתנופה ההתיישבותית הנרחבת שהתרחשה בכל רחבי מדינת ישראל ובייחוד באזורי הספר. להתיישבות היו שני טעמים מרכזיים – האחד היה קיבוע גבולותיה של מדינת ישראל מבחינה מדינית וביטחונית, והשני היה רצון בפיזור האוכלוסייה והבטחת אספקה חקלאית מ'הכפר אל העיר'. ההתיישבות בפרודור מתייחדת בכמה היבטים עיקריים:

א. המהפך התודעתי וההתיישבותי. עד למלחמה היה היחס של תנועות ההתיישבות הציוניות צונן ביחס להתיישבות בהרים, ובכלל זה להתיישבות בפרודור. לאחר

המלחמה וכחלק מלקחיה הוברר כי פרוזדור רחב חייב להיות קיים בין העיר ובין המרכז היישובי שבמישור החוף. המהפך התודעתי ניכר במעשה ההתיישבותי, ובתכנון הכפול – של הגופים הצבאיים והאזרחיים תוך כדי המלחמה ומיד לאחריה. חמישה יישובים ישראליים שרדו את המלחמה ואליהם נוספו עוד שמונה יישובים שקמו בסיום המלחמה ומיד לאחריה. עד לסוף שנת 1949 היה קצב העליות אל הקרקע איטי יחסית, אולם עם קבלת החלטת הבינאום באו"ם (דצמבר 1949) הבינה הנהלת הסוכנות את חשיבות היישובים בפרוזדור למען הבטחת מעמדה המדיני של עיר הבירה. שנת 1950 הייתה שנת השיא בהתיישבות בפרוזדור, אז קמו עשרים יישובים וכפרי עבודה ושתי מעברות (כהנוביץ 1957: 13). בשנה זו הבשילו התוכניות של הגופים המיישבים לכדי מעשה, והחסם החוקי של ההתיישבות בשטח הכפרים הערביים הוסר, עם חתימתו של ההסכם מליון הדונם. לאחר שלוש שנות התיישבות שונה לבלי היכר הנוף של הפרוזדור, ורוב שטחי החקלאות נוצלו, או אמורים היו להיות מנוצלים על ידי היישובים החדשים. בשנת 1951 כבר מוצו רוב שטחי הקרקע האפשריים לחקלאות היישובים, וההתיישבות האפשרית הייתה בעיקר בשיטת המעברות (ראו טבלה מס' 1).

טבלה 1: רשימת היישובים שקמו בפרוזדור בשנים 1948–1951, לפי חלוקה: כרונולוגית גיאוגרפית ואופי ההתיישבות¹⁹

השנה	התיישבות חלוצית בשפלה	התיישבות עולים בשפלה	התיישבות חלוצית בהר	התיישבות עולים בהר	סך הכל
1948	3	1	3	0	7
1949	1	2	0	2	5
1950	1	10	1	8 (+1 שננטש)	20
1951	0	1	0	0	1
סך הכל	5	14	4	10	33

ב. התיישבות חלוצית מול התיישבות וותיקים. לעומת נקודות ההתיישבות הראשונות שקמו עם ייצוג נכבד לבני הארץ ולחיילים משוחררים (חמישה יישובים מתוך שמונה), בתקופת השיא של ההתיישבות – שראשיתה באמצע 1949 וסופה בראשית 1951, היו רוב מוחלט מבין היישובים יישובי עולים (עשרים ושלושה מתוך עשרים וחמישה יישובים). בהקשר זה ניתן לראות גם הבדל ניכר בין ההתיישבות בהרי ירושלים ('אזור הרי יהודה') לבין ההתיישבות בשפלה ('אזור שמשון'). בשפלה ניתן ייצוג מכובד גם להתיישבות קיבוצית, שהורכבה מוותיקים (חמישה יישובים מתוך תשע-עשרה נקודות שקמו). בהר לעומת זאת,

עקב תנאי ההתיישבות הקשים והרתיעה המסורתית מהתיישבות בהר, ענו רק שניים מהיישובים החדשים על ההגדרה 'נוער חלוצי': צובא ומבוא ביתר. שאר היישובים, ארבעה-עשר במספר, אוכלסו על ידי עולים חדשים (שם). כך יצא שדווקא אל המקומות שהאתגרים ההתיישבותיים בהם היו הגדולים ביותר, הגיעו עולים, שניסיונם בחקלאות היה זעום. יוסף ויץ תלה תקוות רבות בכך שדווקא העולים החדשים שלא הוטבעו בדפוסה של ההתיישבות החקלאית הציונית בעמקים, הם אלו שיצליחו לברא את אדמת ההר (ויץ 1960: 26-27). אולם נראה שלתקווה זו לא היה הרבה על מה לסמוך.

ג. סוגי התיישבות חדשים. בגלל מיעוט הקרקע נוסו לראשונה בפרודור שתי צורות התיישבות, שהתפטשו בהמשך לכל רחבי המדינה: כפר העבודה והמעברה. צורות אלו נוצרו כדי לאפשר התיישבות נרחבת באזור ההר, וניצלו את התודעה הציבורית הנמוכה של העולים (לפחות בתחילה), שלא יכלו להתנגד להבאתם לצורות יישובים אלו.

ד. בעיות ביטחון. השילוב שבין יישובי עולים שלא היו מחוברים לאתוס ההתיישבותי ובין הסתננות רבה עורר חרדה רבה ביישובים החדשים עם ראשית תופעת ההסתננות. גורמי הביטחון של מדינת ישראל לא השכילו להבין את החרדה שפשטה ביישובים, ודווקא הגוף המיישב – הסוכנות, הוא זה שניסה לפתור את האתגרים הביטחוניים, אך בהצלחה חלקית בלבד. תופעת ההסתננות תמשיך ותלווה את יישובי הפרודור עד לשנת 1956, אז ירד היקף ההסתננות בכל הארץ לאחר מבצע קדש.

חרף הבעיות האמורות לעיל, גופי ההתיישבות הישראליים עמדו במטרה הכללית של ההתיישבות בפרודור, קרי יצירת חבל ארץ מעובה בנקודות התיישבות שיקשר בין ירושלים למישור החוף וימנע את ניתוקה של הבירה הישראלית. מפעל ההתיישבות המזורז, ששיאו היה בשנת 1950, הצליח לקבוע עובדה בשטח למרות עזיבות של תושבים ושל יישובים שלמים (דוגמת כפר העבודה יעלה) בהמשך שנות ה-50.²⁰ למרות זאת, בחינה והשוואה בין מספר התושבים (הערבים והיהודים) בשטח הפרודור טרם מלחמת העצמאות ובין מספר התושבים לאחר גל ההתיישבות הגדול בפרודור מראה כי טרם המלחמה היו בפרודור כ-30,000 נפש, ואילו לאחר גל ההתיישבות הגדול חיו בו מעט יותר מ-8,000 נפש. יתרה מכך, השוואה של השטח החקלאי המעובד מעלה כי טרם המלחמה עובדו כ-300,000 דונם של קרקע, ואילו לאחר גל ההתיישבות עובדו רק 36,223 דונם (ויץ 1960: 87). מספרים אלו מלמדים כי קרוב לוודאי ש'הגורם המגביל', שמנע התיישבות נרחבת הרבה יותר בפרודור, לא נגע בבעיות ביטחון או במחסור בעולים אל הקרקע, אלא נבע מחוסר ההסתגלות של המתישבים ושל מוסדות ההתיישבות הישראליים לצורת החקלאות המתאימה לאזור ההר. בהקשר זה ההתיישבות בפרודור אמנם הייתה יציאה מהתבנית ההתיישבותית הציונית, שנרתעה מהתיישבות בהר, אולם הסתגלות מלאה לחיים חקלאיים בהר לא נעשתה אף בעת עליית גל ההתיישבות הגדול לפרודור ירושלים.²¹

את מאמר זה ישלימו מחקרים נוספים שיעסקו בשלב ביסוסה של ההתיישבות הכפרית בפרודור בשנות ה-50 וה-60 ובעלייתה של העיר האזורית – בית שמש.

הערות

- 1 נתונים אלו כוללים אף יישובים עירוניים וערים (שהיו אחוז זעיר מתוך סך היישובים).
- 2 מספר ספרים, לאו דווקא מחקריים, נכתבו על סיפור ההתיישבות של העולים בפרוזדור. לדוגמה ראו: גרוס 2013; שבא 1953.
- 3 לעיתים אף נסטה מגבול זה מערבה, כדי לתאר יישובים שקמו בשפלה והיו שייכים מבחינה ארגונית ליישובי 'תת חבל ירושלים' של המחלקה להתיישבות כדוגמת טל שחר ומשמר דוד (על קודקס היישובים ראו כהנוביץ 1957: 13).
- 4 ראו הצעות מרחיבות יותר, הנסמכות על תיחום מקסימלי יותר של הפרוזדור אצל: צבי מאיר אל לוי אשכול, 21.12.1949, S15\ 9585, אצ"מ.
- 5 ראו את ביקורתו של יוסף ויץ, מראשי הקק"ל, ויץ תשכ"ה: ב, 306. גם דוד בן גוריון ביקר לימים את התהליך, בן-גוריון 1971: 364-365.
- 6 למרות שגם בראשית המלחמה נעשו ניסיונות לתכנון התיישבות 'על אש קטנה', כמו למשל 'הוועדה לבעיות ההתיישבות והשקאה במדינה' שפעלה מדצמבר 1947 כדי לבסס התיישבות חקלאית איתנה עם הקמת המדינה (שטיפטל 1992: 5).
- 7 עוד על מפעלותיו של קצין ההתיישבות ועל העימותים עם הגופים המיישבים הישראלים, ראו אצל דרורי 2000: 35-62.
- 8 באותה העת עוד טרם נרקמה 'עסקת מיליון הדולר' והיתר להתיישבות על שטחים ערביים עדיין לא ניתן, ולכן נקבע כי יילקח רק חלק מקרקעות הכפריים הערבים, ועם חזרתם יינתן להם פיצוי על הקרקע שתילקח (ישיבת דירקטוריון קק"ל, 16.8.1948, אצ"מ). גם תוכנית זו תואמה עם קצין ההתיישבות במטכ"ל (שטיפטל 1992: 13).
- 9 בעת עליית התאחדות המתיישבים עולים על הקרקע כדי לתקוע יתד, עדיין ללא משאבים שיאפשרו ביסוס של משק מפותח. שיטה זו הייתה קיימת בהתיישבות הציונית החל מראשית שנות ה-40, כמעין המשך ליישובי חומה ומגדל.
- 10 לגבי שלושת הכפרים: מלחמה, דיר יאסין ועין כרם, נערך דיון ער בין המחלקה להתיישבות שחפצה להקים בהם נקודות חקלאיות ובין מחלקת הקליטה שרצתה לספח את שטח שלושת הכפרים לירושלים וליישב בהם עולים, גולן 2001: 65-67. עוד בעניין תיחום גבול העיר ירושלים אל מול שטחי היישובים החקלאיים ראו: זיכרון דברים של התייעצות בעניין גבולותיהן של עיריית ירושלים והמועצות המקומיות והנקודות היישוביות בסביבתה, 1.2.1950, S15\ 9585, אצ"מ.
- 11 על הוויכוח לגבי הקמת מעברת הר טוב בשטח העיר העתיידית ראו: לשכת שר האוצר אל לוי אשכול, הר טוב, 29.9.1950, S15\ 9585, אצ"מ; אגף התכנון אל מחלקת ההתיישבות, 11.3.1951, שם.
- 12 באופן ספציפי נאמרו הדברים בהקשר להתיישבות בגליל העליון.
- 13 עוד על כפרי העבודה ראו: ויץ 1960: 27-28; 31; 34-35; 36-40.
- 14 עוד על המעברות ואשכול ראו: הכהן 1994: 200-219; למפרום 2014: 123.
- 15 על התופעה בכללותה ראו אצל מוריס 2003. אין בידי נתונים מדויקים על מספרם של אירועי ההסתננות לפרוזדור מתוך כלל האירועים בפריסה ארצית, אך מפה 2 בספרו של מוריס (שם) הממפה את תקריות הגבול בשנים 1948-1956 מלמדת כי אזור הפרוזדור היה הבעייתי במדינה מבחינת אירועי ההסתננות והמאבק בהם.
- 16 באותה העת כבר עלה אל הקרקע הגרעין אשר ייסד את מבואות ביתר (גרוס 2013: 82).
- 17 עוד על ההגמ"ד ראו: דרוק 2017; טל 1998: 32-34. על החלוקה לאזורי משנה לפי הקרבה לגבול ראו: אג"ם מבצעים אל הסוכנות היהודית, כיסוי הוצאות שוטפות לביטחון יישובים, 5.1953, 88 / 11 / 1955 א"צ.

- 18 ניסיון מסוים לכימות הנזקים הישירים והעקיפים של ההסתננות נעשה על ידי בני מוריס, אולם בהיבט הארצי ולא המקומי: מוריס 2003: 113–128.
- 19 הטבלה מבוססת על כהנוביץ 1957: 13. התיישבות חלוצית – הכוונה לקיבוץ, מושב שיתופי או התיישבות של חיילים משוחררים. יישובים אלו הורכבו ברובם מבני הארץ. התיישבות עולים – הכוונה למושב עובדים או כפר עבודה. לא הוכללו בטבלה מעברות.
- 20 הוגים ציוניים שונים, וביניהם יוסף ויץ, ראו במפעל יישוב הפרודור בשנים 1948–1951 כמועט שאיננו מחזיק את המרובה וקראו להתיישבות נרחבת נוספת באזור ההר ולניצול מיטבי יותר של השטחים החקלאיים שלו (ויץ 1960: 51–58).
- 21 כמובן שבהקשר זה יש להפריד בין היישובים שקמו בשפלה לבין אלו שקמו בהרי ירושלים.

מקורות

ארכיונים וקבצי מסמכים

תיק S15\ 9585. ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ).

תיק S 15\ 9786. אצ"מ.

תיק KKL5\ 18678. אצ"מ.

תיק S15\ 40923. אצ"מ.

תיק S15\ 9606. אצ"מ.

תיק S21\ 111. אצ"מ.

קובץ ישיבות דירקטוריון קק"ל. אצ"מ.

קובץ ישיבות הנהלת הסוכנות היהודית. אצ"מ.

תיק 1951 / 11 / 88. ארכיון צה"ל (א"צ).

תיק 1950 / 580 / 6. א"צ.

תיק 1951 / 580 / 6. א"צ.

תיק 1951 / 56 / 100. א"צ.

תיק 80 509 25. ארכיון תולדות ההגנה (את"ה).

תיק 7–12 / 7 / 2. ארכיון יד טבנקין (איי"ט).

כהנוביץ מ' 1957. **דו"ח על פעילות ההתיישבות בהר בשנת תשט"ו**. ירושלים.

ספרות מחקר וספרי זיכרונות

אורן א' תשל"ח. **התיישבות בשנות מאבק**. אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה. תרצ"ז–תש"ז, 1947–1936. ירושלים.

אוחיון י' תשע"ה. **חיל הספר: פרק עלום בתולדות הביטחון השוטף של מדינת ישראל – 1949**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

- אפרת א' 1967. **ירושלים והפרוזדור: גיאוגרפיה של עיר והר**. ירושלים.
- בן אריה י' תשמ"ב. היבטים גיאוגרפיים בראשית התפתחותן של המושבות העבריות. בתוך מ' אליאב, עורך. **ספר העלייה הראשונה**. ירושלים. עמ' 85–96.
- ביגר ג' ושתנר ד' תשע"ב. השפעת ההתיישבות הקיבוצית על קביעת גבולות המדינה היהודית העתידית. **עלי זית וחרב** יא: 65–81.
- גולן א' 2001. **שינוי מרחבי תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל 1950–1948**. באר שבע.
- גולן א' 1997. ההתיישבות בעשור הראשון של מדינת ישראל. בתוך צ' צמרת וח' יבלונקה, עורכים. **העשור הראשון: תש"ח תשי"ח**. ירושלים. עמ' 83–102.
- גרוס א' 2013. **אדמה אהובה**. מטע.
- דרורי ז' 2000. **אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה**. באר שבע.
- דרוק ד' 2017. **הגנה מרחבית – התאוריה ויישומה ממלחמת העצמאות ועד מלחמת סיני**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- הכהן ד' 1994. **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948–1953**. ירושלים.
- טל ד' 1998. **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל**. באר שבע.
- כץ י' 1992. **ההתיישבות היהודית בהר חברון ובגוש עציון**. רמת גן.
- לוי י' תשמ"ו. **תשעה קבין**. תל אביב.
- למפרום א' 2014. **לוי אשכול – ביוגרפיה פוליטית 1944–1965**. תל אביב.
- מוריס ב' 2010. **1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה**. תל אביב.
- מוריס ב' 2003. **מלחמות הגבול של ישראל 1948–1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש**. תל אביב.
- מרקוס מ' 1993. **הרי ירושלים: סקר נוף ומסלולי טיול**. תל אביב.
- עזתי א' 2015. **לפקודה תמיד אנחנו?: התנועות הקיבוציות והצבא 1948–1957**. רמת אפעל.
- פז י' תשמ"ט. הניסיונות ליצור רצף קרקעות יהודי בין תל-אביב לירושלים בתקופת המנדט. בתוך ח' לבסקי, עורכת. **ירושלים בתודעה ובעשיה הציונית**. ירושלים. עמ' 279–302.
- פיקאר א' 2011. חלוצים נשכחים: עולי ארצות האסלאם וההתיישבות לאחר קום המדינה. **עלי זית וחרב** יא: 112–154.
- פרנקל נ' 2019. מבצע ההר במלחמת העצמאות. **עלי זית וחרב** יח: 95–128.
- שילה מ' 1986. ד"ר ארתור רופין וההתיישבות באזור ההר. בתוך מ' נאור, עורך. **גוש עציון מראשיתו עד תש"ח**. ירושלים. עמ' 41–52.

שירן א' 1998. **נקודות עוז: מדיניות ההתיישבות בזיקה ליעדים פוליטיים וביטחוניים בטרם מדינה ובראשיתה**. תל אביב.

שטיפטל ש' 1992. **ההתיישבות הביטחונית בזיקה למלחמת העצמאות. נובמבר 1947–יולי 1949**. תל אביב.

שלום ז' 1993. **מאבקה של מדינת ישראל לסיכול החלטת עצרת האו"ם על בינאום ירושלים בשנות החמישים. עיונים בתקומת ישראל** 3: 75–97.

עיתונות

דבר

חרות